

Apoštolský list papeže Františka
Láska k Písmu svatému
u příležitosti 1600 let od smrti svatého Jeronýma

Vášnivá láska k Písmu svatému, upřímná a starostlivá láska k psanému Božímu slovu je dědictvím, které svatý Jeroným zanechal církvi svým životem a dílem. Tato slova, inspirovaná texty liturgické památky tohoto světce,¹ nám u příležitosti 1600 let od jeho smrti nabízejí nezbytný interpretační klíč, s jehož pomocí poznáváme jeho i jeho velkou lásku ke Kristu. Podobně jako řeka, která se větví do mnoha ramen, prostupuje tato velkorysá a starostlivá láska dílo neúnavného učence, překladatele, exegety, hlubokého znalce a vášnivého šířitele Písma svatého, citlivého vykladatele biblických textů, zaníceného a někdy také vznětlivého obhájce křesťanské pravdy, asketického a neústupného poustevníka a duchovního vůdce. Dnes, po 1600 letech, je pro nás křesťany 21. století tato postava i nadále velmi aktuální.

Úvod

Dne 30. září 420 zemřel Jeroným v Betlémě uprostřed společenství, které založil blízko jeskyně Narození. Svěřil se tak Pánu, kterého v Písmu neustále hledal a poznával. Svěřil se tomu, se kterým se jako se soudcem už setkal – snad to bylo v postní době v roce 375 – za horečky ve vidění. Tato událost znamenala rozhodující zvrat v jeho životě, moment obrácení a změnu náhledu na život. Cítil tehdy, že je vlečen před soudcovskou stolicí: „Na otázku, kdo jsem, jsem odpověděl, že jsem křesťan. Ten, kdo seděl na soudcovské stoličce, mi řekl: ‚Lžeš, jsi ciceronián, a žádný křesťan.‘“² Jeroným totiž od svého mládí miloval průzračnou krásu klasických latinských textů. Ve srovnání s těmito texty mu biblické texty zpočátku připadaly hrubé, plné gramatických chyb, příliš drsné pro jeho kultivovaný literární vkus.

Tato životní epizoda vedla Jeronýma k rozhodnutí, že se bude zcela věnovat Kristu a jeho slovu. Svou neúnavnou prací jako překladatel a komentátor zasvětil svůj život neustále dokonalejšímu zpřístupňování Písma svatého druhým lidem. Tato událost dala jeho životu nový a rozhodnější směr. Stal se služebníkem Božího slova, zamilovaným do „těla Písma“. Při neustálém bádání, které charakterizovalo jeho život, využil studií z dob svého mládí i formace, které se mu dostalo v Římě, a zaměřil své znalosti ve prospěch zralejší služby Bohu a společenství církve.

Proto Jeroným nepochybně patří k velkým postavám církve ve starověku. Propojil Východ se Západem v době, která se označuje za zlatý věk patristiky. V mládí byl přítelem Rufina z Akvileje, setkal se s Ambrožem a vedl rozsáhlou korespondenci s Augustinem. Na Východě se setkal s Řehořem Naziánským, s Didymem Slepým a s Epifaniem ze Salamin. Křesťanská ikonografie mu odedávna prokazuje zvláštní poctu, když ho znázorňuje spolu s Augustinem, Ambrožem a Řehořem Velikým jako jednoho ze čtyř velkých učitelů západní církve.

Tuto postavu připomněli při mnoha příležitostech moji předchůdci. Před sto lety mu u příležitosti 1500 let od jeho smrti věnoval Benedikt XV. encykliku *Spiritus Paraclitus* (15. září 1920), ve které ho označil za „nejlepšího učitele při výkladu Písma“.³ V nedávné době představil jeho osobu a dílo Benedikt XVI. ve dvou na sebe navazujících katechezích.⁴ Nyní, u příležitosti 1600 let od jeho smrti, bych také já rád připomněl svatého Jeronýma a znovu upozornil na aktuálnost jeho poselství a jeho nauky. Budu přitom vycházet z jeho velké lásky k Písmu.

V tomto smyslu může být jako spolehlivý průvodce a privilegovaný svědek myšlenkově spojován s XII. řádnou biskupskou synodou, která se věnovala Božímu slovu,⁵ i s apoštolskou exhortací *Verbum Domini (VD)* mého předchůdce Benedikta XVI., která byla zveřejněna právě o památce svatého Jeronýma dne 30. září 2010.⁶

Z Říma do Betléma

Životní příběh svatého Jeronýma se odehrával v Římské říši, která spojovala Evropu s Blízkým východem. Narodil se roku 345 ve Stridonu na hranici mezi Dalmácií a Panonií na území dnešního Chorvatska nebo Slovinska, v křesťanské rodině získal solidní výchovu. Jak bylo tehdy zvykem, byl pokřtěn jako dospělý v době, kdy se jako student rétoriky zdržoval v Římě, mezi roky 358 a 364. V tomto římském období se také stal nenasytným čtenářem latinských klasiků, které studoval pod vedením tehdejších nejslavnějších mistrů rétoriky.

Po skončení studia podnikl dlouhou cestu do Galie, která ho přivedla do císařského města Trevíru, ležícího na území dnešního Německa. Tam se poprvé setkal s východním mništvím, které rozšířil svatý Atanáš. Tak v něm dozrála hluboká touha, jež ho vedla do Akvileje, kde s několika přáteli založil „sbor blahoslavených“⁷ a po nějakou dobu žil v tomto společenství. Kolem roku 374 se po příchodu do Antiochie rozhodl odejít do pouště Chalkis, aby vedl stále radikálnější asketický život, ve kterém důležité místo zaujímalo studium biblických jazyků, především řečtiny a hebrejštiny. Svěřil se židovskému bratrovi, který se stal křesťanem. Ten ho učil – pro Jeronýma nový jazyk – hebrejštinu i výslovnost hlásek, které označoval za „sykavky a hrdelní hlásky“.⁸

Jeroným žil jako poustevník na poušti a poznal její hluboký význam: je místem základních existenciálních rozhodnutí, setkání s Bohem a prohlubování vztahu k němu. Rozjímáním, vnitřními zkouškami a duchovním bojem dospěl k poznání slabosti, k lepšímu poznání své zranitelnosti, k většímu povědomí o slabostech a mezích svých i druhých lidí a poznal velký význam slz.⁹ Na poušti pocítil konkrétní Boží přítomnost, nezbytnost vztahu lidské bytosti k Bohu a jeho milosrdnou útěchu. V této souvislosti bych rád připomněl anekdotu z apokryfní tradice. Jeroným se ptal Pána: „Co ode mě žádáš?“ Ten odpověděl: „Ještě jsi mi nedal všechno.“ – „Ale Pane, dal jsem přece to a ono...“ – „Ještě něco schází.“ – „Co?“ – „Dej mi své hřichy, abych se mohl radovat, že ti je mohu odpustit.“¹⁰

Znovu se vydal do Antiochie, kde byl biskupem Paulinem vysvěcen na kněze, a pak okolo roku 379 odešel do Konstantinopole. Tam se seznámil s Řehořem Naziánským, pokračoval ve studiu, věnoval se překladu důležitých děl z řečtiny do latiny (Origenova kázání a Eusebiovy dějiny) a vnímal atmosféru koncilu, který se v tomto městě konal v roce 381. V těchto letech se při studiu projevilo jeho zanícení a velkorysost. Požehnaný neklid ho vedl k neúnavnému a horlivému bádání: „Často jsem propadal beznaději, často se vzdával, ale pak jsem se znovu a znovu rozhodoval studovat.“ Od „hořké setby“ tohoto studia jsem se nechal vést ke sklizni „nádherných plodů“.¹¹

V roce 382 se Jeroným vrátil do Říma a dal se k dispozici papeži Damasovi, který rozpoznal jeho velké kvality a ustanovil ho svým blízkým spolupracovníkem. Zde se Jeroným vrhl neúnavně do práce a nezapomínal přitom na duchovní rozměr: Na Aventinu založil za podpory urozených římských žen, které chtěly žít radikálně podle evangelia, jako byla Marcela, Pavla a její dcera Eustochie, skupinu, která se v první řadě věnovala četbě a důkladnému studiu Písma svatého. Jeroným byl exegeta, učitel a duchovní vůdce. V této době se pustil do revize dřívějších latinských překladů evangelií a možná i jiných částí Nového zákona. Pokračoval ve své práci překladatele Origenových kázání a komentářů Písma, vedl rozsáhlou korespondenci. Na veřejnosti se přel s heretickými autory – někdy přehnaně a nepřiměřeně, vždycky však veden upřímnou touhou obhájit pravou víru a poklad Písma.

Tato intenzivní a plodná doba skončila smrtí papeže Damase. Jeroným byl přinucen opustit Řím. Odešel do Egypta, následován přáteli a několika ženami, které chtěly pokračovat v započatém duchovním životě a studiu Bible. V Egyptě se setkal s velkým teologem Didymem Slepým. Pak se vydal do Palestiny, kde se v roce 386 natrvalo usadil v Betlémě. Znovu se pustil

do svých jazykových studií v blízkosti konkrétních míst, která byla dějištěm biblických vyprávění.

Význam, který připisuje posvátným místům, se projevil nejen v rozhodnutí žít v Palestině od roku 386 až do smrti, ale také ve službě poutníkům. Ve svém oblíbeném místě Betlémě založil blízko jeskyně Narození dva kláštery, „dvojčata“, jeden pro ženy a druhý pro muže – s hospici pro poutníky přicházející na posvátná místa. Projevuje se v tom jeho velkorysá pohostinnost vůči těm, kteří putovali do této krajiny, aby se podívali na místa, která jsou důležitá v dějinách spásy, a dotkli se jich. Takto propojil bádání v oblasti kulturní s oblastí duchovní.¹²

V Písmu svatém, kterému naslouchal, našel Jeroným sám sebe, tvář Boží i tvář bratrů a prohloubil svou lásku k životu ve společenství. Odtud pochází jeho přání žít společně s přáteli jako v době pobytu v Akvileji a založit mnišské společenství. Sledoval přitom ideál řeholního života ve společenství. Ten považuje klášter za „cvičiště“ pro formaci lidí, „kteří se pokládají za nejmenší ze všech, aby se tak stali prvními ze všech“, kteří jsou šťastní ve své chudobě a kteří jsou schopni vyučovat svým způsobem života. Podle něho totiž prospívá formaci, když někdo žije „vychován opatem ... ve společenství s dalšími“, aby se naučil pokoře, trpělivosti, mlčení a mírnosti s vědomím, že „pravda nezná temná zákoutí a nevyhledává reptaly“.¹³ Mimoto přiznává, že touží po klášterní cele. „Chci se podobat mravencům, mezi kterými každý pracuje ve prospěch celku, kde nikdo nic nevlastní, ale všechno patří všem.“¹⁴

Studium nebylo pro Jeronýma samoúčelným, přechodným potěšením, ale projevem duchovního života, prostředkem, jak se dostat k Bohu. Jeho klasické vzdělání získalo nové zaměření ve zralejší službě církevnímu společenství. Šlo především o službu, kterou prokázal papeži Damasovi, a o výuku, kterou poskytoval ženám od prvních pravidelných setkání na Aventinu, zvláště o výuku hebrejštiny: Pavlu a Eustochii zapojuje dokonce „do sporů mezi překladateli“¹⁵ a vede je ke schopnosti – která byla v tehdejší době něčím neslýchaným – číst a zpívat žalmy v původním jazyce.¹⁶

Své znalosti dává do služeb druhým a vzdělání považuje za nezbytné pro každého, kdo hlásá evangelium. V tomto smyslu připomíná svému příteli Nepotianovi: „Kněz má svou řeč okořenit četbou Písma. Nechci, aby ses stal řečníkem nebo upovídáním šarlatánem, ale někým, kdo rozumí posvátné vědě (*mysterii*) a důvěrně zná tajemství (*sacramentorum*) svého Boha. Pro nevzdělance je příznačné, že kolem sebe šíří prázdná slova a výřečností k sobě přitahují obdiv nezkušeného lidu. Nezřídka si bohužel leckdo troufá vysvětlovat to, čemu sám nerozumí, a nakonec se sám považuje za velkého znalce, když někoho obalamutí.“¹⁷

Jeroným žil v Betlémě až do své smrti v roce 420. Strávil tam nejplodnější a nejintenzivnější dobu svého života. Naplno se věnoval studiu Písma svatého a zabýval se monumentálním dílem – překladem Starého zákona z původního, hebrejského, jazyka. Zároveň sepisoval komentáře ke knihám proroků, k žalmům a Pavlovým listům, napsal také pomůcky ke studiu Bible. Precizní práce, která se skrývá za jeho dílem, je plodem sporů i spolupráce, opisování a shromažďování rukopisů až po reflexi a diskusi: „Při zkoumání božských knih jsem nikdy nedůvěřoval svým silám ... Mám ve zvyku klást otázky i ohledně toho, o čem jsem přesvědčen, že to vím, tím více pak ohledně toho, čím si nejsem jist.“¹⁸ Uvědomoval si své meze, a proto se neustále modlil za výsledek svého překladu posvátných textů. Ten měl být pořízen „v témže Duchu, ve kterém byly sepsány“.¹⁹ Neopomněl přitom překládat také díla autorů, jejichž znalost je nezbytná pro exegetickou práci, jako je Origenes, aby „tento materiál zpřístupnil všem, kteří by si chtěli prohloubit vědecké studium“.²⁰

Jeronýmovo studium bylo úsilím, které se uskutečňovalo ve společenství a sloužilo společenství. I pro nás, pro naši dobu a pro různé kulturní instituce církve může sloužit jako příklad synodality, aby vždy byly místem, „kde se vědění stává službou, protože bez vědění, které vzniká ze spolupráce a které ke spolupráci vede, není pravého a integrálního lidského pokroku“.²¹ Základem takového společenství je Písmo, které nemůžeme číst sami: „Bible byla

sepsána Božím lidem a pro Boží lid – z vnuknutí Ducha Svatého. Jen ve společenství Božího lidu můžeme skutečně proniknout také my k jádru pravdy, kterou nám Bůh chce sdělit.²²

Veliká životní zkušenost, živená Božím slovem, vedla Jeronýma k tomu, že se prostřednictvím rozsáhlé korespondence stal duchovním vůdcem. Stal se průvodcem na cestě. Byl totiž přesvědčen, že „žádnému umění se člověk nenaučí bez mistra“, jak píše Rusticovi: „Chci, abys pochopil, že tě povedu podobně, jako se zkušený námořník, který v nejedné bouři ztroskotal, snaží poučit nezkušeného plavce.“²³ Z pokojného koutu světa sledoval lidstvo v době velkých zvratů, v době poznamenané událostmi, jakými bylo např. vyplenění Říma v roce 410, které jím hluboce otřásl.

Ve svých dopisech se zabývá spory o nauku a neustále hájí pravou víru. Ukazuje se jako muž vztahů – prožívá je s intenzitou a dobrotou a zcela se do nich zapojuje bez toho, že by něco přikrašloval. Dospívá přitom k poznání, že „lásku nelze koupit za peníze“.²⁴ Prožívá své city s horlivostí a upřímností. Toto zapojení do všech oblastí, ve nichž žil a pracoval, lze vnímat i z toho, že svou překladatelskou práci i své komentáře dává všem k dispozici jako přátelský dar. Jeho dílo je darem – v první řadě pro jeho přátele, na které je jeho dílo zaměřeno a kterým je věnováno. Ty prosí, aby je četli spíš jako přátelé než jako kritikové. Jeho dílo je darem také pro čtenáře, pro jeho současníky i pro ty, kteří budou žít v kterékoli době.²⁵

Poslední léta svého života věnoval duchovní četbě Písma, ať osobní nebo ve společenství, rozjímání a službě bratrům a sestrám prostřednictvím svého díla. To vše se odehrávalo v Betlémě blízko jeskyně, kde se Slovo narodilo z Panny. Jeroným si uvědomil, že „je šťastný ten, kdo ve svém nitru nosí Kristův kříž, jeho zmrtvýchvstání, místo narození a nanebevstoupení. Šťastný je ten, kdo má Betlém ve svém srdci, v jehož srdci se Kristus denně rodí.“²⁶

Vzdělanost jako klíč k jeho portrétu

K úplnému pochopení osobnosti svatého Jeronýma je nezbytné propojit dva rozměry, které charakterizují jeho život z víry: je to na jedné straně absolutní a nekompromisní zasvěcení se Bohu a zřeknutí se jakéhokoli lidského uspokojení z lásky k ukřižovanému Kristu (srov. 1 Kor 2,2; Flp 3,8.10); na druhé straně pak ustavičné studium, výhradně zaměřené na stále hlubší pochopení Pánova tajemství. Toto dvojí svědectví, které svatý Jeroným podivuhodně vydává, může být příkladem: v první řadě pro mnichy, protože ten, kdo žije askézí a modlitbou, by se měl věnovat ustavičné práci v podobě bádání a myšlení; může být příkladem i pro učence, kteří by si měli uvědomit, že vědění má v náboženské rovině hodnotu, jen když vychází z výlučné lásky k Bohu, ze zřeknutí se jakékoli lidské ctižádosti a jakékoli světské touhy.

Tyto rozměry se projevují v dějinách umění, kde na svatého Jeronýma často narazíme. Velcí mistři západního malířství nám zanechali jeho zpodobení. Typická ikonografická pojetí můžeme zařadit do dvou základních směrů. Jeden z nich v něm vidí především mnicha a kajícího s tělem poznamenaným postem, žijícího stranou všeho v poušti, klečícího nebo ležícího na zemi, často s kamenem v pravé ruce, kterým se bije do prsou, s pohledem obráceným k Ukřižovanému. K tomuto směru patří úchvatné mistrovské dílo Leonarda da Vinci, uložené ve vatikánské obrazárně. Jiný druh obrazů znázorňuje Jeronýma v oděvu učence, sedícího u psacího stolu při překladu a komentování Písma svatého, obklopeného knihami a pergameny, pověřeného posláním hájit víru prostřednictvím myšlení a psaní. V tomto postoji – máme-li uvést další slavný příklad – ho několikrát znázornil Albrecht Dürer.

Obě zmíněná hlediska jsou propojena na Caravaggiově obraze v římské Galerii Borghese: v jediné scéně je znázorněn asketický stařec, spoře oděný červeným pláštěm, s lebkou na stole jako symbolem marnosti pozemských skutečností; zároveň je však působivě zobrazen jeho charakter učence, který upírá pohled na knihu, zatímco jeho ruka namáčí pero v kalamári – gestem, které je příznačné pro spisovatele.

Podobným způsobem – nazval bych ho „vzdělanostním“ – musíme chápat dvojaký profil Jeronýmovy životní cesty. Pokud – jako „lev z Betléma“ – vydával přehnané zvuky, dělal to při hledání pravdy, které chtěl ochotně a bezpodmínečně sloužit. Ve svém prvním spisu, *Život svatého Pavla, poustevníka u Théb*, vysvětluje, že lvi jsou schopni nejen „mocného řevu“, ale také slz.²⁷ Zdá se tedy, jako by Jeroným měl dvě tváře. Ve skutečnosti to však jsou prvky, pomocí kterých dal Duch Svatý dozrát jeho vnitřní jednotě.

Láska k Písmu svatému

Zvláštním rysem duchovního charakteru svatého Jeronýma je a zůstává nepochybně jeho vášnivá láska k Božímu slovu, které je církvi svěřeno v Písmu svatém. Jestliže všichni církevní otcové – zvláště ti, kteří žili v prvních staletích křesťanství – čerpali obsahy své nauky výslovně z Bible, pak Jeroným to dělal systematictější a v jistém smyslu jedinečným způsobem. Exegeté objevili v nedávné době narativní a poetickou genialitu Bible a vyzdvihují její význam právě pro kvalitu jejího vyjadřování. Jeroným naproti tomu zdůrazňoval v Písmu pokorný charakter Božího zjevení, které je v hebrejštině vyjádřeno drsným a jakoby primitivním způsobem – ve srovnání s vytríbeností ciceronské latiny. Písmu svatému se tedy nevěnuje z estetických důvodů, ale, jak je známo, jen proto, že napomáhá poznat Krista. Neznalost Písma znamená totiž neznalost Krista.²⁸

Jeroným nás učí, že musíme studovat a komentovat nejen evangelia a nauku apoštolů, která se nachází ve Skutcích apoštolů a v listech. Celý Starý zákon je totiž nezbytný k tomu, abychom pronikli do pravdy o Kristu a do bohatství, které on představuje.²⁹ Dosvědčují to samotná evangelia: vyprávějí o Ježíšovi jako o učiteli, který odkazuje na Mojžíše, proroky a žalmy (srov. Lk 4,16–21; 24,27.44–47), když vysvětluje tajemství své osoby. Rovněž Petrovo a Pavlovo kázání ve Skutcích apoštolů je příznačně zakotveno ve spisech Starého zákona; bez nich nelze plně pochopit postavu Božího Syna, Mesiáše a Spasitele. Starý zákon nelze považovat za velkou sbírku citátů, které dokazují naplnění proroctví v osobě Ježíše z Nazareta; naopak platí zásada, že pouze ve světle starozákonních „postav“ lze plně porozumět tajemství Krista, které se dovršilo jeho smrtí a zmrtvýchvstáním. Je proto nezbytné v katechetické praxi, v kázání i v teologických pojednáních znovu objevovat neodmyslitelný přínos Starého zákona, který se musí číst a přijímat jako vzácný pokrm (srov. Ez 3,1–11; Zj 10,8–11).³⁰

Jeronýmovo úplné zasvěcení Písmu se ukazuje ve vášnivém způsobu vyjadřování, které se podobá vyjadřování starozákonních proroků. Od nich čerpá náš učitel církve vnitřní oheň, jenž se stává útočným a ničivým slovem (srov. Jer 5,14; 20,9; 23,29; Mal 3,2; Sir 48,1; Mt 3,11; Lk 12,49). To je nezbytné k vyjádření planoucí horlivosti toho, kdo slouží Boží věci. Podobně jako u Eliáše, Jana Křtitele a také u apoštola Pavla vzplane v Jeronýmově řeči rozhořčení při setkání se lží, pokrytectvím a bludnými naukami. Jeho řeč je provokativní a zdánlivě tvrdá. Polemickému rozměru jeho spisů lépe porozumíme, když je chápeme jako odraz a aktualizaci pravé prorocké tradice. Jeroným je tedy příkladem neovlivnitelného svědectví pravdě, které na sebe bere podobu přísného napomenutí, aby vedlo k obrácení. V intenzitě slov a obrazů se ukazuje odvaha služebníka, který se nechce líbit lidem, ale výlučně svému Pánu (srov. Gal 1,10), pro něhož nasadil všechny své duchovní síly.

Studium Písma svatého

Vášnivá Jeronýmova láska k Písmu svatému je prostoupena poslušností. Především vůči Bohu, který se vydává ve slovech, jimž musíme s úctou naslouchat,³¹ následně také vůči těm, kteří v církvi představují živou výkladovou tradici zjevené zvěsti. „Poslušnost víry“ (Řím 1,5; 16,26) není však jen pasivním přijetím toho, co je známo; tato poslušnost naopak vyžaduje aktivní nasazení v podobě osobního hledání. Svatého Jeronýma můžeme považovat za věrného

a pracovitého služebníka slova, který se plně věnuje tomu, aby ve svých věřících bratrech a sestřích podporoval lepší pochopení posvátného „pokladu“, který jim byl svěřen (srov. 1 Tim 6,20; 2 Tim 1,14). Nedojde-li k porozumění tomu, co Duchem vedení autoři sepsali, zůstane Boží slovo bez účinku (srov. Mt 13,19) a nemůže vytrysknout láska k Bohu.

Ne všechna místa v Bibli jsou vždy bezprostředně přístupná. Jak čteme u Izaiáše (29,11), posvátná kniha se jeví jako „zapečetěná“, tedy hermeticky uzavřená pro výklad, i těm, kteří umí „číst“, tedy těm, kteří mají dostatečné intelektuální vzdělání. Proto je nutné, aby zasáhl kompetentní svědek, který přinese osvobozující klíč, klíč Krista, Pána, který jako jediný je schopen rozlomit pečeť a knihu otevřít (srov. Zj 5,1–10) a zjevit tak podivuhodné obdarování milostí (srov. Lk 4,17–21). I mnozí praktikující křesťané často přiznávají otevřeně, že neumí číst (srov. Iz 29,12), a to ne proto, že by neznali abecedu, ale proto, že nejsou připraveni na biblický jazyk, na jeho způsob vyjadřování a na starověké kulturní tradice. Biblický text pro ně zůstává nerozluštitelný, jako by byl napsán neznámou abecedou a nesrozumitelným jazykem. Pak je nutné zprostředkování vykladatelem, který má funkci „služebníka“, když se dává do služeb tomu, kdo nedokáže odhalit smysl toho, co bylo jako proroctví sepsáno. Příkladem může být postava jáhna Filipa. Pán ho vyzval, aby se připojil k eunuchovi, který na svém voze četl úryvek z knihy proroka Izaiáše (Iz 53,7–8), ale nedokázal pochopit význam textu. „Rozumíš tomu, co čteš?“ ptá se Filip; a eunuch odpovídá: „Jak bych mohl, když mě do toho nikdo neuvede?“ (Sk 8,30–31).³²

Jeroným je naším průvodcem, protože podobně jako Filip (srov. Sk 8,35) uvádí každého čtenáře do tajemství Ježíše a protože – odpovědně a systematicky – považuje exegetické a kulturní prostředky za nezbytné pro správné a plodné porozumění Písmu svatému.³³ Znalost jazyků, v nichž je Boží slovo tradováno, důkladná analýza a vyhodnocení rukopisů, pečlivý archeologický výzkum a také znalost dějin interpretace – všechny tyto metodologické prostředky, které byly v jeho době k dispozici, používá harmonicky a moudře, aby posloužily k správnému porozumění inspirovanému Písmu.

Tento příkladný rozměr Jeronýmovy činnosti je také velmi důležitý pro dnešní církev. Jestliže konstituce Dei Verbum učí, že Bible je „duší posvátné teologie“³⁴ a páteří křesťanské spirituality,³⁵ pak se výklad Bible musí nutně opírat o zvláštní odborné znalosti.

Tomuto účelu slouží přirozeně špičková střediska pro výzkum v biblických vědách (jako Papežský biblický ústav v Římě; École Biblique a Studium Biblicum Franciscanum v Jeruzalémě) a v patristice (Augustinianum v Římě). Ale také každá teologická fakulta musí usilovat o to, aby se Písmo svaté vyučovalo takovým způsobem, který studentům zprostředkuje schopnost kompetentního výkladu Písma svatého. Týká se to rovněž analýzy textu a syntézy v biblické teologii. Mnozí lidé neznají bohatství Písma nebo Písmo podceňují, protože se jim nedostalo základních znalostí. Existuje mnoho církevních vzdělávacích institucí pro kněze a katechety. Ti mají přisuzovat kompetenci v oblasti Písma svatého vysokou hodnotu. Mimoto se musí podporovat biblická formace všech křesťanů, aby každý byl schopen otevřít posvátnou knihu a čerpat z ní nedocenitelné plody moudrosti, naděje a života.³⁶

Rád bych připomněl, co napsal můj předchůdce v apoštolské exhortaci Verbum Domini: „Svátostnou povahu slova je tak možno pochopit v analogii ke Kristově reálné přítomnosti pod konsekrovanými způsoby chleba a vína. (...) Svátý Jeroným tvrdí o žádoucím postoji jak k eucharistii, tak i Božímu slovu: Čteme svatá Písma. Myslím, že evangelium je Kristovým tělem; myslím, že svatá Písma jsou jeho naukou. Kristova slova – Kdo nebude jíst mé tělo a pít mou krev (Jan 6,53) – se mohou vztáhnout také na eucharistické tajemství, ale jsem přesvědčen, že Kristovým tělem a jeho krví je opravdu slovo Písma, Boží nauka.“³⁷

V mnoha křesťanských rodinách se nikdo necítí schopen – jak je naopak předepsáno v Tóře (srov. Dt 6,6) – vést děti k poznání Pánova slova v celé jeho kráse, v celé jeho duchovní síle. Z tohoto důvodu jsem zavedl „neděli Božího slova“.³⁸ Chtěl jsem tak povzbudit k duchovní četbě Bible a důvěrné znalosti Božího slova.³⁹ Jakýkoli jiný projev religiozity bude tak

obohacen o nový smysl, bude zařazen do hierarchie hodnot a bude zaměřen k vrcholu víry, kterým je úplné přilnutí k tajemství Krista.

Vulgata

„Sladkým plodem namáhavé setby“⁴⁰ Jeronýmova studia řečtiny a hebrejštiny je překlad Starého zákona z původní hebrejštiny do latiny. Do té doby mohli křesťané v Římské říši číst celou Bibli jen v řečtině. Zatímco knihy Nového zákona byly napsány řecky, pro knihy Starého zákona existoval úplný překlad do řečtiny, takzvaná *Septuaginta* (překlad sedmdesáti překladatelů), který byl pořízen židovskou obcí v Alexandrii zhruba ve 2. století před Kristem. Ale pro čtenáře, ovládající latinu, neexistoval úplný překlad Bible do latiny. K dispozici byly jen částečné a neúplné překlady z řečtiny. Jeroným a ti, kdo v jeho díle pokračovali, se zasloužili o revizi a nový překlad celého Písma. Jeroným začal s revizí evangelií a žalmů už v Římě, povzbuzen papežem Damasem. Pak se ve svém ústraní v Betlémě pustil do překladu všech starozákonních knih přímo z hebrejštiny – tato práce trvala několik let.

K dokončení této překladatelské práce využil Jeroným své znalosti řečtiny a hebrejštiny i svého důkladného latinského vzdělání. Využil také jazykovědné prostředky, které měl k dispozici, zvláště Origenovu *Hexaplu*. Definitivní text spojoval slovní obraty, které se už začaly obecně používat, s větší věrností hebrejskému znění při uchování elegance latinského jazyka. Výsledek je skutečně monumentální. Ovlivnil kulturní dějiny Západu a utvářel jeho odborné teologické vyjadřování. Po překonání určitého počátečního odmítání se Jeronýmův překlad stal společným vlastnictvím učenců i křesťanského lidu – proto má název *Vulgata*.⁴¹ Středověká Evropa se pomocí Jeronýmova překladu Bible naučila číst, modlit se i argumentovat. „Písmo svaté se stalo ‚nezměrným pokladem slov‘ (P. Claudel) a zároveň ‚obrazovým atlasem‘ (M. Chagall), ze kterého čerpala křesťanská kultura a umění.“⁴² Literatura, výtvarné umění i lidový jazyk čerpaly stále z Jeronýmova překladu Bible a zanechaly nám poklady krásy a zbožnosti.

Z úcty k této nepopíratelné skutečnosti vyhlásil Tridentýský koncil v dekretu *Insuper*, že *Vulgata* má být považována za „autentickou“. Ocenil tak její po staletí trvající užívání v církvi a potvrdil její hodnotu jako nástroje používaného při studiu, kázání a při veřejných disputacích.⁴³ Nehodlal však snížit význam původních jazyků, který Jeroným stále znovu připomínal, ani zakázat budoucí nové překlady celé Bible. Svatý papež Pavel VI. navázal na požadavek otců Druhého vatikánského koncilu a chtěl, aby byly dokončeny práce na revizi *Vulgaty* a výsledek byl dán k dispozici celé církvi. Svatý papež Jan Pavel II. nechal pak v roce 1979 apoštolskou konstitucí *Scripturam thesaurus*⁴⁴ oficiálně zveřejnit text, který se označuje jako *Neovulgata*.

Překlad jako inkulturace

Jeronýmovi se v jeho překladu podařilo „inkulturovat“ Bibli do latinského jazyka a kultury. Jeho dílo je trvalým příkladem misijní činnosti církve. Platí totiž: „Když nějaké společenství přijme zvěst spásy, Duch Svatý obohacuje jeho kulturu proměňující silou evangelia.“⁴⁵ Dochází k určitému pohybu v kruhu: Jeronýmův překlad vychází z jazyka a kultury latinských klasiků, ale sám tento překlad opět svým jazykem i symbolickým a obrazným obsahem utváří kulturu, do které vstupuje.

Jeronýmovo překladatelské dílo nás učí, že každá kultura může svými hodnotami a pozitivními projevy obohatit celou církev. Různé způsoby, kterými se Boží slovo hlásá, chápe a prožívá při každém novém překladu, obohacují samotné Písmo. Písmo totiž roste spolu s čtenářem,⁴⁶ jak říká známý výrok Řehoře Velikého. V průběhu staletí získává nové důrazy a nový zvuk. Přijetí Bible a evangelia do různých kultur vede k tomu, že se církev stále více ukazuje jako „nevěsta oděná svými šperky“ (Iz 61,10) a zároveň dosvědčuje, že se Bible musí stále znovu překládat

pomocí jazykových a filozofických kategorií každé kultury a každé generace, a to i v globální a sekularizované kultuře naší doby.⁴⁷

Výstižně bylo řečeno, že překlad jako projev jazykové pohostinnosti může být chápán jako analogie jiných forem přijetí.⁴⁸ Překladačská práce se proto netýká výlučně jazyka, ale ve skutečnosti odpovídá rozsáhlému etickému rozhodnutí, které se pojí s vnitřním názorem na život. Bez překladu by nemohly vzájemně komunikovat různá jazyková společenství; to bychom jedni druhým uzavřeli přístup k dějinám a vyloučili možnost budovat kulturu setkávání.⁴⁹ Bez překladu neexistuje pohostinnost a sílí projevy nepřátelství. Překladač staví mosty. Jak mnoho předsudků, odsuzujících výroků a konfliktů vzniká ze skutečnosti, že neznáme jazyk druhých a že se s nezdolnou nadějí nepokoušíme o neomezený důkaz lásky, kterým je překlad!

Také Jeroným se musel postavit převládajícímu způsobu myšlení své doby. Zatímco v době začátků Římské říše byla řečtina většinou srozumitelná, v jeho době tomu tak bylo už zřídka. Jeroným byl každopádně jedním z nejlepších znalců křesťansky orientovaného řeckého jazyka i literatury. Sám se vydal ještě obtížnější cestou, když se věnoval studiu hebrejštiny.

Pokud platí, jak bylo napsáno, „že omezení, které způsobuje můj jazyk, znamená omezení mého světa“,⁵⁰ můžeme říct, že Jeronýmově schopnosti mluvit mnoha jazyky vděčíme za univerzální chápání křesťanství. Takové chápání zároveň lépe souvisí se zdroji křesťanství.

Slavením výročí Jeronýmovy smrti se zaměřujeme na mimořádnou misijní sílu, která se ukazuje v překladu Božího slova do více než tří tisíc jazyků. Mnoha misionářům vděčíme za vzácné dílo v podobě zveřejnění mluvnic, slovníků a jiných jazykových pomůcek, které jsou základem lidské komunikace a prostředkem k uskutečnění „snu misionářů, kteří chtějí proniknout ke všem“.⁵¹ Je nezbytné ocenit veškerou tuto práci a nadále se jí věnovat, abychom tak přispěli k překonání hranic, které způsobují neschopnost komunikace a nedostatečné setkávání. Máme ještě mnoho práce. Jak někdo řekl, není porozumění bez překladu.⁵² Kdybychom na překlad rezignovali, nerozuměli bychom sami sobě ani druhým lidem.

Jeroným a Petrův stolec

Jeroným měl vždy zvláštní vztah k městu Římu. Řím mu byl duchovním přístavem, do něho se stále znovu vracel, v Římě se mu dostalo humanitního vzdělání a byl formován jako křesťan; je *římským člověkem*. Propojení s Římem se ukazuje zvláště v jazyku města, v latině. Jeroným se stal mistrem a podporovatelem latiny. Především však byl spojen s římskou církví a zejména s Petrovým stolicem. Ikonografická tradice ho anachronicky znázorňuje v kardinálském purpuru, aby tak poukázala na jeho příslušnost k římským kněžím po boku papeže Damase. V Římě začal s revizí překladu. Když ho pak závist a nepochopení přinutily Řím opustit, zůstal provždy těsně spojen s Petrovým stolicem.

Církev byla pro Jeronýma úrodnou půdou, ve které Kristova setba přináší bohaté plody.⁵³ V neklidné době, ve které byla nesešívána suknice církve často trhána rozkolem mezi křesťany, vnímal Jeroným Petrův stolec jako pevný bod: „Podobně jako nenásleduji nikoho jiného než Krista, cítím se ve společenství víry spojen s Petrovým stolicem. Víím, že Kristova církev je postavena na tomto základu.“ Uprostřed sporů s ariány píše papeži Damasovi: „Kdo neshromažďuje s tebou, rozptyluje. Kdo se nedrží Krista, drží se Antikrista.“⁵⁴ Proto také dokáže říct: „Kdo je spojen s Petrovým stolicem, je spojen i se mnou!“⁵⁵

Jeroným byl často zapojen do zahořklých sporů o víru. Ve své lásce k pravdě a horoucí obraně Krista přeháněl někdy násilnými výrazy ve svých dopisech a spisech. Jeho život byl však zaměřen k dosažení pokoje: „Také já chci pokoj, netoužím jen po něm, ale prosím o něj. Ale pomýšlím na Kristův pokoj, na pravý pokoj, na mír beze zbytků nenávisti, na mír, který v sobě

neskrývá zárodek války, na mír, který nepodrobuje protivníky, ale na takový, který je sjednocuje jako přátele.“⁵⁶

Náš svět potřebuje více než jindy lék milosrdenství a společenství. Dovolte mi zopakovat ještě jednou: Vydávejme svědectví bratrského společenství, které se stane přitažlivým a osvěcujícím.⁵⁷ „Podle toho poznají všichni, že jste moji učedníci, budete-li mít lásku jeden k druhému“ (Jan 13,35). Právě o to Ježíš neustále prosil Otce: „Ať jsou všichni jedno (...) v nás (...), aby svět uvěřil“ (Jan 17,21).

Milovat to, co miloval Jeroným

V závěru tohoto listu bych se rád obrátil na všechny s další výzvou. Pozdější autoři chválí a oceňují svatého Jeronýma nejen jako jednoho z velkých podporovatelů „knihovny“, ve které je na prvním místě poklad Písma svatého a ze které křesťanství čerpá v průběhu času. Ale lze o něm také říct to, co napsal o Nepotianovi: „Pilnou četbou a každodenním rozjímáním udělal ze svého srdce Kristovu knihovnu.“⁵⁸ Jeroným nelitoval námahy vynaložené k obohacení vlastní knihovny, ve které vždy viděl nezbytnou dílnu pro porozumění víře a pro duchovní život; v tom je podivuhodným příkladem i pro současnost. Šel však ještě dál. Jeho studium nezůstalo omezeno na roky vzdělávání v mládí, ale stalo se neustálou povinností, každodenní prioritou jeho života. Mimoto můžeme říct, že v sobě vytvořil vnitřní knihovnu a pro mnoho lidí se stal zdrojem vědění. Když ve 4. století cestoval Postumianus po Východě, aby se seznámil s mnišským hnutím, stal se očitým svědkem Jeronýmova způsobu života. Strávil u něho několik měsíců a popisuje ho takto: „Stále něco čte, stále se zabývá knihami: nedopřeje si odpočinek ve dne ani v noci, stále něco čte nebo píše.“⁵⁹

V této souvislosti pomyslím často na zkušenost, kterou dnes může udělat mladý člověk, když vejde do knihkupectví ve svém městě nebo když navštíví internetovou stránku – a hledá tam oddělení s knihami o náboženství. Pokud takové oddělení existuje, zaujímá sice většinou významné místo, ale postrádá podstatná díla. Při hledání v těchto policích nebo na internetových stránkách může mladý člověk sotva pochopit, že náboženské hledání může být vzrušujícím dobrodružstvím, které se týká rozumu i srdce; že touha po Bohu rozněcuje velké myslitele ve všech staletích až dodnes; že dozríváním duchovního života se zabývají teologové i filozofové, umělci i básníci, historikové i přírodovědci.

Jedním z problémů dnešní doby, a to nejen náboženským, je analfabetismus: schází schopnost interpretace, která by z nás udělala věrohodné interprety a překladatele naší vlastní kulturní tradice. Chtěl bych vyzvat zvláště mladé lidi: Vydejte se hledat své dědictví. Křesťanství vás činí dědici nepřekonatelného kulturního bohatství, které byste si měli osvojit. Nadchněte se pro tento příběh, je to váš příběh. Mějte odvahu zadívat se na neklidného, mladého Jeronýma, který podobně jako muž z Ježíšova podobenství prodal všechno, co měl, aby koupil „vzácnou perlu“ (Mt 13,36).

Jeroným je skutečně „Kristovou knihovnou“, trvalou knihovnou, která i po 1600 letech učí, co znamená láska ke Kristu – láska, kterou nelze oddělit od setkání s jeho slovem. Proto je současné výročí výzvou, abychom milovali to, co miloval Jeroným, a sice tím, že budeme znovu objevovat jeho spisy a necháme se ovlivnit spiritualitou, která může být ve své podstatě popsána jako neklidná a vášnivá touha lépe poznat Boha, který se zjevuje. Naslouchejme dnes tomu, k čemu Jeroným neúnavně vyzýval své současníky: „Čti velmi často božská Písma; a nejen to, ať tvé ruce svatou knihu vůbec neodloží!“⁶⁰

Zárným příkladem je přitom Panna Maria, kterou Jeroným připomíná především jako panenskou Matku, ale také jako modlící se čtenářku Písma. Maria přemýšlela ve svém srdci (srov. Lk 2,19; 3,15) a „protože byla svatá, četla Písmo svaté a znala proroky. Když k ní mluvil anděl Gabriel, připomněla si to, co předpověděli proroci. (...) Viděla narozené dítě, které bylo jejím dítětem, jejím jediným synem, jak leží a pláče v jeslích, ale viděla, že ten, který zde leží,

je Boží Syn – a to, co viděla, porovnávala s tím, co četla a slyšela.⁶¹ Jí se chceme svěřit. Ona nás může lépe než kdo jiný naučit, jak číst, rozjímat, modlit se a vnímat Boha, který je neúnavně přítomen v našem životě.

Dáno v Římě u Sv. Jana v Lateránu dne 30. září 2020, o památce svatého Jeronýma, v osmém roce mého pontifikátu

FRANTIŠEK

---

¹ Bože, tys otevřel mysl svatého Jeronýma, aby rozuměl Písmu svatému a zamiloval si ho celým svým srdcem; naplň i nás láskou k svému slovu, aby bylo naším stálým pokrmem a zdrojem života.

² *Epistula* (dále Ep.) 22, 30, in CSEL 54, 190.

³ AAS 12 (1920), s. 385–423.

⁴ Srov. generální audiece 7. a 14. listopadu 2007, in *Insegnamenti*, III, 2 (2007), s. 553–556, 586–591.

⁵ Biskupská synoda, Poselství XII. řádného všeobecného shromáždění Božímu lidu (24. října 2008).

⁶ Srov. AAS 102 (2010), s. 681–787.

⁷ *Chronicum* 374, in PL 27, 697–698.

⁸ Ep. 125, 12, in CSEL 56, 131.

⁹ Srov. Ep. 122, 3, in CSEL 56, 63.

¹⁰ Srov. ranní meditace 10. prosince 2015. Anekdota se nachází v díle A. Louf, *Sotto la guida dello Spirito*. Qiqaiion: Magnano (BI), 1990, s. 154–155.

¹¹ Srov. Ep. 125, 12, in CSEL 56, 131.

¹² Srov. VD, 89, in AAS 102 (2010), s. 761–762.

¹³ Srov. Ep. 125, 9.15.19, in CSEL 56, 128.133–134.139.

¹⁴ *Vita Malchi monachi captivi* 7,3, in PL 23, 59–60; *Opere storiche e agiografiche* (ed. B. Degórski), *Opere di Girolamo XV*. Città Nuova: Roma, 2014, s. 196–199.

¹⁵ *Praef. Esther* 2, in PL 28, 1505.

¹⁶ Srov. Ep. 108, 26, in CSEL 55, 344–345.

¹⁷ Ep. 52, 8, in CSEL 54, 428–429; srov. VD, 60, in AAS 102 (2010), s. 739.

¹⁸ *Praef. Paralipomenon LXX*, 1.10–15, in Sch 592, 340.

¹⁹ *Praef. in Pentateuchum*, in PL 28, 184.

²⁰ Ep. 80, 3, in CSEL 55, 105.

²¹ Poselství u příležitosti XXIV. slavnostního veřejného zasedání Papežské akademie, 4. prosince 2019, in *L'Osservatore Romano*, 6. prosince 2019, s. 8.

²² VD, 30, in AAS 102 (2010), s. 709.

²³ Ep. 125, 15.2, in CSEL 56, 133.120.

²⁴ Ep. 3, 6, in CSEL 54, 18.

²⁵ Srov. *Praef. Josue*, 1, 9–12, in Sch 592, 316.

²⁶ *Homilia in Psalmum 95*, in PL 26, 1181; srov. sv. Jeroným, 59 Omelie sui Salmi (1–115), ed. A. Capone, *Opere di Girolamo IX/1*. Città Nuova: Roma, 2018, s. 357.

²⁷ Srov. *Vita S. Pauli primi eremita*, 16, 2, in PL 23, 28; *Opere storiche e agiografiche*, cit., s. 111.

²⁸ Srov. *In Isaiam Prol.*, in PL 24, 17; sv. Jeroným, *Commento a Isaia* (1–4), ed. R. Maisano, *Opere di Girolamo IV/1*. Città Nuova: Roma, 2013, s. 52–53.

²⁹ Srov. Druhý vatikánský koncil, dogmatická konstituce *Dei Verbum*, č. 14.

³⁰ Srov. tamtéž.

³¹ Srov. tamtéž, č. 7.

³² Srov. Ep. 53, 5, in CSEL 54, 451; *Le lettere*, ed. S. Cola, II. Città Nuova: Roma, 1997, s. 54.

³³ Srov. Druhý vatikánský koncil, dogmatická konstituce *Dei Verbum*, č. 12.

³⁴ Tamtéž, č. 24.

³⁵ Srov. tamtéž, č. 25.

³⁶ Srov. tamtéž, č. 21.

³⁷ Srov. VD, 56; *In Psalmum* 147, in CCL 78, 337–338; sv. Jeroným, 59 Omelie sui Salmi (119–149), ed. A. Capone, *Opere di Girolamo IX/2*. Città Nuova: Roma, 2018, s. 171.

-
- ³⁸ Srov. apoštol. list *Aperuit illis*, daný motu proprio, 30. září 2019.
- ³⁹ Srov. apoštol. exhort. *Evangelii gaudium*, 152, 175, in AAS 105 (2013), s. 1083–1084, 1093.
- ⁴⁰ Srov. Ep. 52, 3, in CSEL 54, 417.
- ⁴¹ Srov. VD, 72, in AAS 102 (2010), s. 746–747
- ⁴² Sv. Jan Pavel II., *List umělcům* (4. dubna 1999), 5, in AAS 91 (1999), s. 1159–1160.
- ⁴³ Srov. Denzinger-Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum*, 1506.
- ⁴⁴ 25. dubna 1979, in AAS LXXI (1979), s. 557–559.
- ⁴⁵ Apoštol. exhort. *Evangelii gaudium*, č. 116, in AAS 105 (2013), s. 1068.
- ⁴⁶ *Homilia in Ezech. I, 7*, in PL 76, 843D.
- ⁴⁷ Srov. apoštol. exhort. *Evangelii gaudium*, č. 116, in AAS 105 (2013), s. 1068.
- ⁴⁸ Srov. P. Ricœur, *Sur la traduction*. Bayard: Paris, 2004.
- ⁴⁹ Srov. apoštol. exhort. *Evangelii gaudium*, č. 24, in AAS 105 (2013), s. 1029–1030.
- ⁵⁰ L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, 5.6.
- ⁵¹ Apoštol. exhort. *Evangelii gaudium*, č. 31, in AAS 105 (2013), s. 1033.
- ⁵² Srov. G. Steiner, *After Babel. Aspects of Language and Translation*. Oxford University Press: New York, 1975.
- ⁵³ Srov. Ep. 15, 1, in CSEL 54, 63.
- ⁵⁴ Tamtéž, 15, 2, in CSEL 54, 62–64.
- ⁵⁵ Tamtéž, 16, 2, in CSEL 54, 69.
- ⁵⁶ Tamtéž, 82, 2, in CSEL 55, 109.
- ⁵⁷ Srov. apoštol. exhort. *Evangelii gaudium*, č. 99, in AAS 105 (2013), s. 1061.
- ⁵⁸ Ep. 60, 10, in CSEL 54, 561.
- ⁵⁹ Sulpicius Severus, *Dialogus I, 9, 5*, in SCh 510, 136–138.
- ⁶⁰ Ep. 52, 7, in CSEL 54, 426.
- ⁶¹ *Homilia de nativitate Domini IV*, in PL Suppl. 2, 191.